

Трета глава

ДЕМОГРАФСКИЯТ ПРОБЛЕМ.

Привидности и реалност

Няма спор, че демографският проблем на България е извънредно сериозен. Предупредителните гласове са много настойчиви вече десетина години. От пет години и държавата официално призна, че кризата е в особено остри форми, застрашава жизнеността на българската нация, пречка е за икономическата модернизация и ефективност, оголва голяма част от територията на страната и създава риск за националната сигурност. Оценките са в широкия диапазон от оптимизъм с гузна усмивка до отчаяна катастрофичност, от тежък *проблем* – през *драматична криза* – до *фатална катастрофа*.

Изминалото десетилетие бе десетилетие на многото говорене наред с тромавото действие, на емоционалната патетика наред с практическата пасивност, на демографските анализи и стратегии наред с липсата на пари и държавно-обществени инструменти за справяне. Това бе *десетилетие на изпуснатия шанс*, след като проблемът е ясно очертан и официално признат, навреме да бъде организирана и задействана контрареакция от държавата и обществото – за неговото смекчаване и задържане на деформиращите тенденции, за социално оздравяване, навременно стабилизиране и стимулиране на обратно възраждащи процеси.

В периода 2004-2007 г. медиите бяха впечатляващо активни и настоятелни по темата, събуждаха общественото внимание и съвестта у политиците. После някак вниманието изстина, влезе в рутина на примирението и гузното констатиране на фактите. Продължава периодичното тиражиране на основни демографски данни, коефициенти и проценти, профили и прогнози. Често те биват съобщавани в динамичен ред назад – от по-далечна или по-близка история досега. В други случаи се дават и прогнозни параметри в средносрочна перспектива – напр. *Националната стратегия за демографско развитие* е само до 2020. Има и дългосрочни прогнози: напр. на НСИ и Световната банка – до 2050-2060 г., дори и динамични редове до 2150 г. – на Евростат.

Основни и текущи данни от демографската статистика не липсват. Големият проблем е в *интерпретацията* им. А достоверността и адекватността на интерпретацията зависи преди всичко от *качествения разрез* на количествените данни. Главна предпоставка за него е експлициране на обществения контекст, враждането в системен ракурс, прилагането на комплексен подход и търсене на многомерни зависимости и проекции – това, за което говорихме в предишните две глави. Може да се твърди, че при обявяване на демографски данни и прогнози, както и при интерпретацията им, не достига социологическото – както в методологията и подхода, така и в съдържателната интерпретация и прогнозиране. Не достига социологическото, разбирано като многомерна структурно-функционална свързаност и взаимна обусловеност, като системност и комплексност.

Както се каза, целта на настоящото изследване е именно експлициране на ясни структурно-функционални проекции – към икономиката и политиката, към социалните общности и стратификационния профил на обществото, към гражданските отношения и устойчивостта на държавата, към проблема за жизнеността на нацията ни. Експлициране в двете посоки – от възпроизводството на населението и демографските му структури към другите сфери и обратно, от тях като среда и фактор към семейството и възпроизводствената активност на хората.

При това с ясно разграничаване на привидностите от реалните процеси с истинската им значимост, с ясно открояване на количествените и формализираните пред качествените и съдържателните аспекти.

Основни количествени параметри на кризата

Количествените параметри на демографските процеси в България от края на 80-те години на ХХ век, последните две десетилетия, могат да се синтезират до няколко основни.¹ По-надолу синтезирано ги характеризирам като акцентирам на измерения и проекции, които досега остават някак встрани от вниманието – подценени или под страх от публичност. Тези основни количествени параметри – сами по себе си, но още повече като комбинация – са структуроопределящи в цялостния обществен и политически живот. Определящи са не само за демографската криза и деформираното възпроизводство на населението, трудовите ресурси и гражданската структура на обществото. Също така са от изключителна важност и за способността на икономиката да се модернизира и да догони Западна Европа по производителност. Още и за силата на българската държава, която да се гради не само върху парите и институциите, но която да идва от гражданската спойка на населението, от народностното и културното му ядро, от жизнеността на българската нация, която удържа своята идентичност в днешния мултикултурален, отворен и крайно динамичен свят.

И така, кои са тези основни количествените

Промяна в броя на населението (1985-2011)

1985*	8,949,000
1988	8,987,000
1992*	8,487,000
2009	7,530,000
2011*	7,424,000

* Национално преброяване. Прогнозно от НСИ за 2011.

Изм.: Официални данни на НСИ.

¹ Виж Мирчев, Михаил. *Стратификационен профил на раждаемостта...* 2008.

параметри на демографските процеси в България от последните две десетилетия:

(1) ускорено свиване броя на населението. Става дума за намаляване на населението за 20 години (1988-2009) фактически с около 24% (тук се отчита и масовата емиграция), допълнително в периода 2010-2025 г. населението вероятно ще се свие с още 17-20%, общо за периода 1988-2060 вероятно с около 50%.²

По официални данни на НСИ намалението на населението за периода 1988-2009 г. е с 1,457 млн. души, което е свиване с 16%. Но трябва да се отчетат и фактически емигриралите извън България. Огромната част от тях са с минимална вероятност за връщане в следващите 10-20 години – да приемем порядък от 700 хил. души. Тогава фактическото намаление на населението за периода вече се изчислява на около 2,160 млн. души, а това е свиване с около 24%. Огромен дял, нали?

По-нататък подробно ще говорим, че проблемът не е в това страшновато число само по себе си. Още по-зашеметяващият проблем е в качествената структура на това „изчезнало“ българско население – пропорционално много повече от младите и образованите хора, сред специалистите и интелигенцията, сред иновативните и творческите специалисти.

Демографска прогноза за броя на населението на България в перспектива до 2060 г.

/в милиони/

	2009	2030	2050	2060
ЕВРОСТАТ	7,603	6,753	5,923	5,485
НСИ	7,560	6,436	5,543	5,138
изоставане от планираното	с 0,6%	с 4,7%	с 6,4%	с 6,3%

Изм.: Прогнозата на Евростат е *планова* – контролен брой на населението, който следва да бъде достигнат чрез ефективна демографска политика на българските власти и държава, с цел конвергенцията на България в ЕС; отчетният хоризонт е 2150 г. – *convergence year*; прогнозата на НСИ е по текущи данни за населението на България.

Ясно се вижда тенденцията броят на реалното население значително да изостава от планираното. Това е устойчива тенденция за периода 2009-2060 г. Ако и тук се отчете обемът на емиграцията, размерът на изоставането би се удвоил или утроил!!!

Като се запитаме за реалните причини за това главоломно изчезване и стопяване на населението, следва отчетливо да открием съчетаването на две тенденции. Те взаимно рязко увеличават поразяващия си ефект и завъртат процеса на демографска криза в една ускоряваща се спирала.

Първата тенденция е *рязко свиване* на раждаемостта – от над 100 до около 70 хиляди деца годишно.

Към 1988 г. живите раждания са 117 хиляди (тогава умрелите са 107 400). Най-малкият брой раждания е в 1997-98 (по около 65 хиляди). Общо в 8-годишния период (1997-2004) се пропада под 70 хиляди живородени годишно. От 2005 годишните живи раждания са над 70 хил., през 2008 г. са 77 700, а през 2009 – 79 950. Сякаш можем да се откънем и да се заредим с оптимизъм, че лошото свърши – привидно

² Виж Владиминова, Катя. *Демографско развитие...* С., 2007, с. 74; Прогнозни данни на Евростат и НСИ, на U.S. Census Bureau и Световна банка за динамиката на броя на населението в България. Прогнозата на американските институции е по-песимистична – свиване на населението през 2050 г. съответно до 4,650 и 4,860 млн. души.

броят на родените започва да се нормализира, започва да намалява изоставането под равнището на смъртност (през 2008 г. умрелите са 110 500; при 107 400 през 1988). Привидно България от екстремност на демографската си криза започва да се връща към умерената норма на депопулация в Европа като цяло. Да, но може би не! Оптимизмът и въздишката на облекчение са желани неща, но не е ли по-здоровословно да сме реалисти и да не се осланяме на привидности?

Оптимизмът би се оправдал: (1) ако в следващите години тенденцията продължи и ражданията преминат границата над 80 000 годишно; (2) ако наред с това рязко намалее детската смъртност на родените деца (8,6 промила през 2008 г., около 2 пъти по-голяма в сравнение с ЕС-15)³; (3) ако мнозинството деца се раждат в социализирани и интегрирани, в образовани и трудови общности, а не в маргинални гето-общности; (4) ако повечето деца израстват в хигиенична и обгрижваща ги среда, в която занемаряването и злоупотребата с деца да са рядко изключение; (5) ако се промени етно-народностния състав на родените деца – около 2000 г. ражданите българчета бяха около 60% от всички раждания в България, докато в последните години този дял стана около 70%.

В логиката на реализма следва да формулираме възможната неоптимистична интерпретация на повишената бройка раждания през последните години. Дали това няма да се окаже временно – увеличен брой раждания, но само за период от няколко години и по същество като един *компенсаторен* цикъл. Става дума за компенсаторен няколкогодишен цикъл на относително повишена раждаемост, през който *допълнително* раждат онези млади жени, които от средата на 90-те до средата на това десетилетие са отлагали своето майчинство за по-добри времена. Те са станали доста над 30-годишни – принудени вече да родят, защото им изтича времето.

В горната логика раждаемостта в периода 2005-2009 по същество не се повишава. За няколко години ще има с 5-7 хиляди повече раждания, но след като този закъснял майчин контингент навакса своето изпуснато време, раждаемостта ще се върне на около 70 хиляди годишно. Това би станало, доколкото субективната норма за раждаемост остава ниска, а сред някои изключително важни социални прослойки и професионални съсловия – извънредно ниска.

При този вероятен практически вариант до 5-10 години идва следващото поколение млади жени, намаляващи като общ брой и с ниска субективна детеродна норма. Те като съвкупност вероятно ще реализират *следващо стъпало надолу* в количеството на ражданията – вероятно от около 70 към около 60 хиляди годишно. Този вариант ми се струва по-реалистичен, има и изследователски данни, които го подкрепват и потвърждават основателността му. Това е обективна инерция, която може да бъде спряна и завъртяна в обратна посока само чрез енергични действия и ефективна политика, само чрез съответна гражданска активизация.

Същността на проблема с критичното свиване на реалната раждаемост е в пропадането на субективната детеродна норма – от две към едно желано дете, преди всичко сред образованата и социализирана част от населението. И още, поради тенденцията към масово отлагане на ражданията за по-висока възраст и пропускането на половин поколение (сред българското народностно мнозинство), което след

---

³ Високата детска смъртност в България има специфичен етно-народностен, стратификационен и цивилизационен профил. Оценката ѝ от гл.т. на намаляване съвкупния брой на населението не е еднозначна.

това се възпроизвежда не само като забавящ се, но и като рязко намалял детероден контингент;

Втората тенденция е *изселването извън* България, масовата емиграция, която вече 20 години не затихва.

Чрез емиграцията си България изнася не просто голям брой свое население. По-важното е, че това е в мнозинството си младо население, вкл. активен фертилен контингент. Всъщност чрез емиграцията от последните две десетилетия се реализира *износ на раждаемост* в значителен обем – чрез следващите поколения ефектът от този износ ще се мултиплицира, негативният ефект за България и българската нация, за българската икономика ще се удвоява.

В резултат възпроизводствената основа на поколенческата пирамида се свива наполовина – младите кохорти от последното десетилетие са около два пъти по-малобройни в сравнение с кохортите във възрастовия диапазон от 20 до 60 години. След 30-40 години възрастовата структура на населението ще придобие, принципно различаващ се от досегашния, профил на *издължен комин* – с тясна основа от около 50-60 хиляди деца и с огромна старческа шапка отгоре. Това е демографска инерция, която в перспектива от 20 години трудно може да бъде съществено повлияна.

Проблемът е да се възпре *критичното свиване на основата* на пирамидата – точно това би трябвало да е целта на една действително загрижена за съдбата на българската нация демографска политика, заложена и комплексно задействана сега, за да даде статистически значим ефект след 15-20 години, за да се уравни възрастовата пирамида след 30-40 години.

Мащабът и дълбочината на демографската *криза* в България не могат да бъдат разбрани и перспективно оценени без отчитане на деформиращия възпроизводствен ефект от емиграцията. Именно масовата емиграция след 1989 г., нейният поколенчески и стратификационен профил, фактическият ѝ обем от вероятно около 1 млн. души в активна възраст – прави демографската криза в България катастрофична. За нуждата от реализъм относно фактора емиграция ще стане дума по-нататък в отделна глава.

Мащабът и поразяващите ефекти от демографската криза могат да бъдат осмислени при сравняване със съпоставими с България страни от Балканите и Европа. При останалите страни в перспективата до 2030 г. има: (1) или удържане броя на населението; (2) или намаляване, но с нисък темп – намаление, което не деформира балансите между основните слоеве и общности сред населението в съответната страна. През последните две десетилетия съседна

Гърция увеличи чувствително населението си, а в перспектива до 2030 г. ще продължава бавно на нараства. Докато съседна Турция се разраства стремглаво, което е обективна и субективна предпоставка за тяхна икономическа и политическа, религиозна и преселническа експанзия.

Промяна по страни в броя на населението в перспектива до 2030 г.

	2005	2030	+ / -
България	7,8	6,6	- 15,4%
Румъния	21,7	19,6	- 9,7%
Гърция	11,1	11,3	+ 1,8%
Турция	71,6	99,7	+ 39,2%
Чехия	10,2	9,7	- 4,9%
Унгария	10,1	9,5	- 5,9%

Изт.: Атанас, Ат. *Населението на България...*

2007, 33; *Population Network Newspaper...* 2006.

Заб.: Тук данните за България са от оптимистични прогнози. Според песимистичните прогнози на WB и USGB свиването е 20%.

Единствено България е в перспектива на рязко и деформиращо свиване броя на населението и на принципна промяна в структурата му. Повечето числа вече са официално обявени, вкл. от Евростат и други подобни световни институции. Остава големият проблем с дълбочинната и комплексната им интерпретация – в системен социологически, икономически и политически, народностен и национален ракурс. Нужна е вярната интерпретация и реалистични, детайлно структурирани прогнози, а не отчаяние и пасивен nihilизъм, нито приятни утопии и прегърнати розови привидности;⁴

(2) бързо повишаване средната възраст на населението – то не просто *застарява* в унисон с общоевропейския процес.

Далеч по-точно е да се каже, че населението в България бързо *остарява* като цяло – особено оставащото да живее тук, в България, след емигриране на значителна част от децата и внуците.⁵

Младите *не достигат като заместващи* поколения, чрез които да се реализира фундаменталният процес на социална и културна, трудово-производителна и гражданска, народностно-национална приемственост, както и на съответната генетично-възпроизводителна способност и жизненост.

Зрелите поколения стават *натоварени с двойно бреме*, доколкото са принудени да се грижат за повече стари свои близки, за многочислено остаряло поколение.

Тук статистиката е смразяваща. Коефициентът „*родители на издръжка*” (отношението между над 80-годишните спрямо 50-64-годишните) рязко увеличава своята стойност, след 40 години пропорцията ще се обърне катастрофално. През 2010 г. населението на възраст 65+ години спрямо населението 15-64 години е около 25%. Ако се запази сегашната демографска инерция, през 2060 г. то вече ще е над 60% (динамичният ред е показан в таблица в следваща глава). Ясно се вижда необходимостта тази инерция да бъде забавена и възпряна. Иначе как говорим просто за *застаряване* на населението в България като истината е, че сме в инерционен процес на неговото *интензивно остаряване*?

Що се отнася до съвкупността на интегрираното и обществено-продуктивното население, поради неговото застаряване и остаряване, възниква острият проблем за недостатъчния производителен и иновативен потенциал в икономиката и държавата. Претоварването на обществото с поколения на висока възраст пряко води до задържане на качеството и производителността на труда, забавено и локализирано се възприемат и използват новите ИКТ (информационно-комуникационни технологии), всички модернизационни процеси спонтанно затихват. Това е закономерно, когато се увеличава гражданската маса (тук обсъждаме само възрастовия фактор), която е доминирана от консерватизъм и обществена носталгия. Освен другото, в условията на стресираща обществена динамика и промени в глобализирания отворен свят, сред такава гражданска маса е закономерно да се формира психика на провинциализъм и плашлива непълноценност.

Това е същностно измерение на демографската криза в България, което не бива да оставяме извън внимание. Остаряването и застаряването не са битов проблем, те са опасност за интегрирането на България към света на информацията и ин-

⁴ Виж *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 9-13.

⁵ Виж *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 17-20.

тернет, към света на виртуалната мобилност и мрежи. Това е реална и същностна опасност, когато новите поколения вече са наричани *digital natives*, а поколението на техните родители и прародители – *digital emigrants*.

Финансово погледнато, рязко се увеличават обществените разходи за здравеопазване, претоварват се институциите за здравни и социални услуги, генерира се нарастващ финансов дефицит в пенсионната система и в здравеопазването. Това е обща тенденция в Европа. Но в България в следващите 1-2 десетилетия дефицитът в здравната и пенсионната система закономерно ще стане огромен – малко хора ще пълнят фондовете, докато пряко ползващите се от тяхното финансиране ще набъбват като маса.

Частично омекотяване на проблема се търси чрез повишаване на пенсионната възраст. Но не бива да се надценява възможният практически ефект. Просто защото има естествени възрастови ограничители на трудоспособността и жизнеспособността – увеличаването на пенсионната възраст може да става постепенно и забавено във времето, както и в минимален размер от плюс 3-5 години. Освен това вече сме свидетели на гражданска съпротива срещу подобни правителствени решения – в Гърция и Франция, в Испания и Германия, във все повече европейски страни.

Увеличаването на пенсионната възраст в България е особено проблематично. Доколкото у нас има ниски стойности на здравни индекси, които характеризират жизнеността и трудоспособността на населението – имам предвид нови индекси, които още не са въведени в публичната практика, но вероятно това скоро предстои: индексите за „*продължителност на живота в добро здраве*” (Quality-adjusted life year, QALY) и за „*продължителност на живота в инвалидност*” (Disability-adjusted life year, DALY);

(3) заедно с остаряване на населението като цяло става и възрастово полярно концентриране – млади хора и поколения в едни градове и райони, и обратно, стари хора и поколения в други.

Става поляризация между регионите в страната по възрастов профил, населението териториално се групира в полярна възрастова диспропорция – райони, общини и градове с „младежки” облик, наред с други, които имат все повече „старчески” облик.

В няколко големи града и общини, заедно с няколко специфични райони с малки градове има концентрация на млади хора. Там застаряването е със забавен темп, структурата на населението по възраст е в общеевропейски стандарт. Населението като цяло съхранява своята висока жизненост, човешки капитал за иновации и модернизация, за бизнес предприемчивост и гражданска активност. Това е особено видно в райони, в които балансираното по възраст население заедно с това е и с добра образователна структура, с много интелигенция, с достатъчно индустрия и културни институции. Ако се съди по така нар. „механичен прираст”, към 2008 г. това са: столицата София, Варна, Пловдив и Бургас, Велико Търново. До тях се нареждат райони, които балансират и задържат сравнително добра възрастова пропорция на населението си, на образователната и професионалната му структура, добро равнище на жизненост на населението като цяло: Габрово и Русе, Благоевград и Кюстендил, Перник и Стара Загора, Шумен и Кърджали.

Има няколко големи града и общини, които бяха с огромен потенциал, развита културна инфраструктура, мощна индустрия и с голяма интелигенция, но които през

последните две десетилетия се оказаха обезсилени, деиндустриализирани, със замиращ културен живот, с прогонена голяма част от интелигенцията и младежта: Плевен и Ловеч, Монтана и Враца, Разград и Търговище, Казанлък и Карлово, Сливен и Ямбол, Смолян. Те са все още райони с потенциал за възраждане, но вече са завъртени в спиралата на обезсилването, вкл. и поради диспропорцията в раждаемостта, намаляващия контингент образовани млади хора, бързото остаряване на социализираното население.

Обратно на проспериращите или удържащите добро равнище, в останалите райони на страната – повечето малки градове и „селски“ общини, но и в не малка част големи областни градове – остаряването протича с екстремно ускорени темпове: (1) става масирано източване на младите хора, чрез вътрешна миграция или емиграция; (2) бързо не просто намалява, а затихва раждаемостта, най-вече сред образованите и професионалните, сред социализираните слоеве.

В разширяващи се далечни „провинциални“ зони, погранични и планински райони населението не просто относително застарява, на много места то вече има или придобива старчески профил. Това е последна фаза преди обезлюдяването. В такива почти обезлюдени села и малки селища сега живеят около 600 хил. души. Петната на фактически обезлюдените райони в страната, с гъстота на населението под 40 души на кв.м., обхващат вече обширни зони, вкл. със стратегическо значение до границите със съседни страни.⁶

Между тези два типа райони в страната (вкл. по чисто възрастов признак) се получава поляризация – с всичките ѝ икономически и политически, общностни и граждански, културни и религиозни, цивилизационни проекции.

Тук е важно да се подчертае, че *възрастовата* поляризация генерира *обществена* поляризация. Наличието на млади и активни поколения (разбира се, само при условие, че те са достатъчно добре образовани и социализирани, интегрирани и активни) дава граждански шанс за бързо икономическо и социално развитие, за догонване на европейските стандарти, за модернизация като цяло, дава на съответното население усещане за жизненост и гражданска енергия. Обратно, недостигът и липсата на млади поколения задържа икономическото развитие и неотвратимо връща икономиката към отживели и примитивни форми.

Всичко това е удобна гражданска основа за *обща маргинализация* на населението в такива градове, общини и райони, за гражданското му обезсилване и уста-

⁶ Виж *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 22, 20-24.

новяване по тези места на ретроградни форми на зависимост, за връщане към така нар. „ново средновековие“. Виждаме, особено в местата с компактно население от български турци, от цигани, за съжаление и от българи мохамедани, в бедни и затънали в безнадеждност селища и райони, колко агресивно през последното десетилетие се възползваха от това удобство различни политически и икономически сили.

Акцентите се променят, но територията на новия феодализъм се разраства: през 90-те доста плахо го правеше само ДПС, в началото на това десетилетие феодализмът на ДПС ескалира до инвазия във все повече райони от страната, а през последните 2-3 години техният „челен“ пример бе енергично доразвит от няколко нови бизнес-партии, както и от изведнъж наорили се много местни политически сдружения. Предстоящите избори за местна власт (2011) по същество ще бъдат една практическа проверка – в кои зони от страната все още е съхранена реална *представителна демокрация* и кои са останалите, в които *новият феодализъм* е победил демокрацията. Във феодализираните зони местното население и гражданските общности са задушени от местните олигарси (монополисти, феодали), в които демократичните процедури за избор са изкористени до крайна степен, в които витае страх и примирение, в които се връща принципът на личната зависимост от пред-индустриалните епохи;⁷

(4) критични стойности вече има коефициентът за трудова натоварване – масата на хората в трудоспособна възраст спрямо критично намаляващите хора в под-трудоспособна и същевременно спрямо бързо набъбващата маса на хора в над-трудоспособна пенсионна възраст.

Това трудово натоварване е пряка последица от критичните стойности на *демографско заместване* (60-64-годишните спрямо 15-19-годишните), на което се отделя специално внимание в края на тази глава.

Остро негативна е тенденцията сред хората в трудоспособна възраст да става изтегляне *от младите нагоре към възрастните* работещи – а след 20-ина години рязко ще се свие общо съвкупността на трудоспособното население. Допълнително вътре сред трудоспособното население намалява като дял така нар. „*работна сила*“. Тук по същество има два проблема: (1) за трудоспособното население като дял сред цялото население; (2) но и за частта от трудоспособното население като цяло, което се включва в пазара на труда и реално участва в икономиката и произвеждането на общественото богатство.

Нека обърнем внимание на второто. Сега така нар. „*работна сила*“⁸ е относително нисък дял от съвкупността на трудоспособното население. „*Коефициентът*

⁷ Менк, Ален. *Новото средновековие...* С., 1996.

⁸ Според дефиницията на НСИ в „*работната сила*“ се включват хората, които влагат или предлагат своя труд за производство на стоки и услуги – хората над 15 години, които са *заети* (работодатели, наети или самонаети, регистрирани неплатени семейни работници) или са *регистрирани безработни*. Това са хора от 15 до 74 години, търсят активно работа през последните 4 седмици, на разположение са до 2 седмици да започнат работа; вече са намерили работа, но изчакват да започнат до 3 месеца; в принудителен неплатен отпуск повече от 3 месеца и готови да започнат нова работа. Не се включват всички реално безработни, които административно са отписани или не попадат в горните категории; не се включват безработните, които сами си търсят работа; обезкуражените, които са се отписали от бюрата по труда. Не регистрираните като безработни не се включват и в работната сила, както и онези, които не търсят работа, не желаят да работят.

на заетост” е с още по-ниски стойности: 51% от трудоспособния контингент през 2002, 64% – през 2008, към 2010 г., в условия на криза и освобождаване на много заети, вероятно отново ще спадне до около 50%. Това е поради няколко основни причини: (1) увеличаване на хората в активна възраст, които не работят, но и не търсят работа; (2) демотивиране на много безработни и обезсърчаване да се регистрират като безработни; (3) механизма за наказателно отписване от списъка на безработни (за 12 месеца), действащ от 2003 – при отказ да се приеме дадена работа, която е предложена от Бюрото по труда; (4) увеличаване на хората с толкова ниско образование и липса на елементарни социални умения, че те поради своята негодност те остават извън пазара на труда; (5) отиване в емиграция или за краткосрочна работа в чужбина на голяма част от фактически безработните у нас – това по същество е изнесена безработица.

Съвкупно става дума за огромна гражданска маса, която не е включена в общественото производство, не участва при създаване на обществените блага и добавена стойност, т.е. по една или друга причина не участва пълноценно в общността на производителното население, а преди всичко в общността на консумативното население. Като се добави и нарастващата маса на пенсионерите и много възрастното население се вижда, че *икономическото натоварване на работещите* у нас (усреднено на един работещ) нараства и предстои екстремално да се увеличи още през следващите 20-30 години.

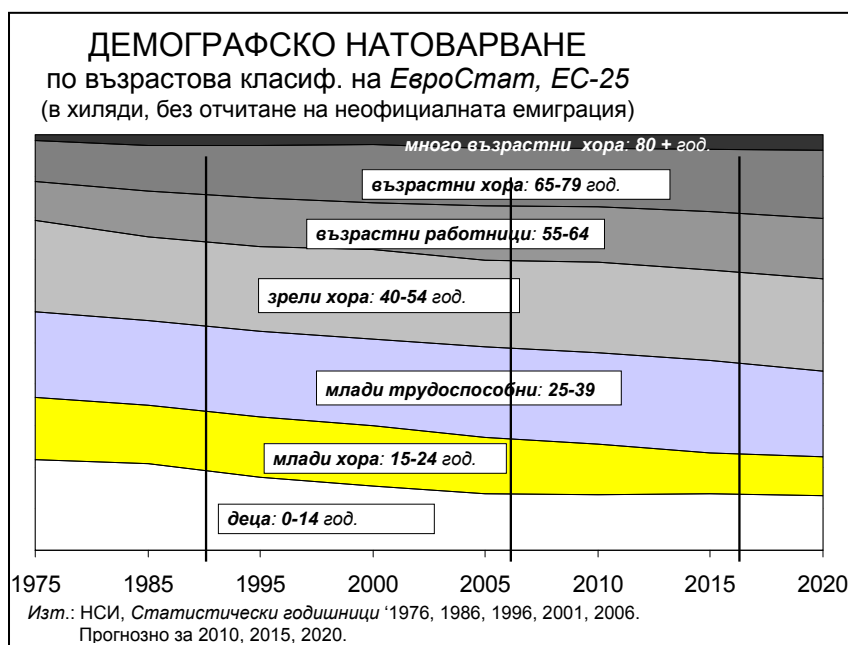
Това е допълнителен стресов фактор, който *изтощава работещите*, нарастваща част от тях. Едно от следствията е, че не малко хора – поставени пред такава перспектива: (1) се демотивират да се ангажират с раждане и отглеждане на деца; (2) намират аргумент да не създават семейства, особено брачни; (3) изострят се и конфликтите между поколения, много от старите хора биват изоставяни от своите млади.

Големият дял неработещо население (нисък коефициент на заетост) е причина за нарастващ недостиг на попълненията в социалните фондове – за преквалификация, за здравно и пенсионно осигуряване, за майчински и детски добавки, за подпомагане на старите хо-

ра, за подпомагане на бедните и болните, за модернизиране на комуналната инфраструктура, за повече и по-добри социални услуги.

Проблемът е очевиден. Засега той е демонстриран чрез основни статистически коефициенти, но не е достатъчно детайлизиран в подразбивки и профили. Не е достатъчно артикулиран в статистико-демографската и икономико-социологическата интерпретация.

Става дума преди всичко за нормата на здравословност в пропорцията между

работещото и производителното спрямо непроизвеждащото и консумативно население. За това подробно говорихме във втора глава. Още важно е, че на съвременното общество и икономика е нужно не какво да е, а *производително активно* население, производителна работна сила. Следователно, от огромна важност е отчитане и на качествения разрез – пропорцията между високо-производително работещо спрямо ниско-производителното работещо население. Тук трябва да се отчита, че има случаи, когато и за работодателите, и за обществото вероятно е по-евтино някои хора да не работят, а да бъдат социално издържани. Това е в случаите, когато става дума за хора, които са крещящо под съвременните норми за грамотност и социализираност, без минимални и елементарни социални умения и организационни рефлексии, останали в състояние на примитивизъм и недоразвитост;

(5) има висока заболяемост, натрупващ се масив от млади хора, вкл. девойки и млади жени, с травмиращи здравни проблеми.

Става дума за ранна и висока заболяемост и здравни проблеми, които рязко снижават и проблематизират тяхната трудоспособност, общия им тонус и жизнеспособност, енергичността и годността им за интеграция в обществената и трудова среда, вкл. и тяхната сила да раждат и отглеждат деца, да поемат родителска и гражданска отговорност и натоварване.⁹

Днес младите жени и двойки сами си създават допълнителни здравни ограничители: (1) поради аборти и прекалено отлагане на първото раждане; (2) чрез модата да се ражда още първото дете със секцио; (3) при отказ да се кърми – заради уж по-добрите изкуствени храни, или от желание веднага след раждането да се възстанови фигурата, или просто поради предпочитане на по-лесното.

Днес младите жени и мъже допълнително компрометират своята потентност и детеродна способност. Лошото е, че причините и факторите са много, идват от различни посоки, комбинират се във високо-рискова комбинация. Тук бих акцентирал на следните основни и комбиниращи се причини и фактори: (1) ранна употреба и злоупотреба с алкохол, особено тревожно като тенденция при момичетата; (2) употреба и зависимост от наркотици, което вече придоби епидемиологичен обхват; (3) ранен рисков секс – често безразборен и с ниска хигиена, или в опиянено състояние, без контрацептивно предпазване; (4) отдаване на хомосексуалност – с бързо масовизиране през последните 10-15 години и вече с изравнен дял сред младите мъже и жени; (5) непредпазливо отдаване на моди от типа „голо пъпче“; (6) да не говорим за маниашките моди за манекенска вталеност сред момичетата; (7) не са за подценяване и принципно нови явления като ранното компютърно вманиачване, поразяващо много по-масово момчетата, които предстои да стават активни мъже; (8) общата повишена физическа и психическа травматичност сред децата и юношите, младите поколения като цяло.

През последните две десетилетия сред младите поколения рязко се усложни здравната ситуация, много са медицинските и поведенческите индикатори за това. Тук важното е, че проблематичните здраве и жизнеспособност още в юношеска и младежка възраст директно се отразяват на планирането и реализирането на раждане – най-често като ограничаване до едно дете, или като отлагане и забавяне на първото раждане, или като правене на рискови аборти, или като проблеми при заб-

⁹ Виж *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 30-34.

ременяване и износване на плода. Статистическият резултат е, че ако в началото на това десетилетие останалите без деца (жените на 45-49 години без живородени деца) са били около 3% сред циганската и турската етно-народности общности и около 5% сред българската, то след 20-ина години, когато сегашните млади жени навършат своите 45-49 години, вероятно тези дялове ще скочат поне двойно. Няма как влошеното общо здраве и занемарената фертилна хигиена да не накажат значителна част от сегашното младо поколение.

Азбучен факт е, че здрави деца се раждат и добре гледат от здрави и енергични хора, от емоционално и психически устойчиви хора, от хора с висок тонус и заряд за едновременна реализация в няколко основни житейски области. Следователно, здравният тонус на младите поколения е пряко и фатално свързан не само с демографското възпроизводство, но и с възпроизводството на трудовите ресурси и човешкия капитал за икономиката и обществото като цяло. Здравето на хората не е само хуманен проблем, но и остър икономически проблем, застрашаващ бъдещето на нацията и рисков за държавата проблем.

Абортите са сред най-масовите и най-видимите причини за поразяване и ерозиране на детеродната способност на фертилния контингент.

Още през 70-те и 80-те години в България те станаха масови, станаха елемент от младежкия стил на живот и начин за „семеино планиране“ – субективно тогава абортите станаха *приемлива алтернатива* на раждаемостта. Това, от една страна, бе практическа проява на женската еманципация, на еманципацията общо на младите поколения, както и на модерното законодателство тогава в България. Но от друга страна, бе и фактор не само за бързо снижаване на раждаемостта, но и процес, който водеше до увреждане на фертилното здраве на много момичета и жени – поради все още ниската контрацептивна култура и трудно достъпните модерни контрацептивни средства по онова време.

През последните две десетилетия продължиха негативните тенденции. Остана значителна масата общо на абортите и особено на рисковите аборти. Но още по-тревожно е, че огромен контингент сред юношите и младите останаха с ниска контрацептивна култура, с високо-рисково поведение в началото на половия си живот. Въпреки новите възможности и достъпните контрацептивни средства, въпреки кампаниите за безплатно раздаване на презервативи и рекламиране на употребата им, модерната контрацепция остава извън културния хоризонт на около 40% от младите поколения и не е стриктна поведенческа норма поне при още 20%. И всичко това в ситуация на висок риск от СПИН, сифилис и други тежки венерически болести, при висок дял на нежеланите забременявания и раждания още в детска възраст, при толкова много деца, оставяни от младите им майки в домове за „деца, лишени от родителски грижи“, както и пред заплахата да се прави поредица от аборти след нежелано забременяване.

Особено рисков фактор за фертилното здраве са абортите, които се правят от ранна възраст: (1) като спасение – при нежелана бременност; (2) като отлагане на раждането – при амбиция за еманципирана кариера; (3) като бягство от отговорност – при хедонистична доминанта; (4) като страх – при липса на доверен и обгрижващ мъж-партньор; (5) като отлагане – при емиграция и миграция.

Абортите в България продължават да се утвърждават в масовата психика и ценности като *алтернатива на раждаемостта*, една тревожно лекомислена алтер-

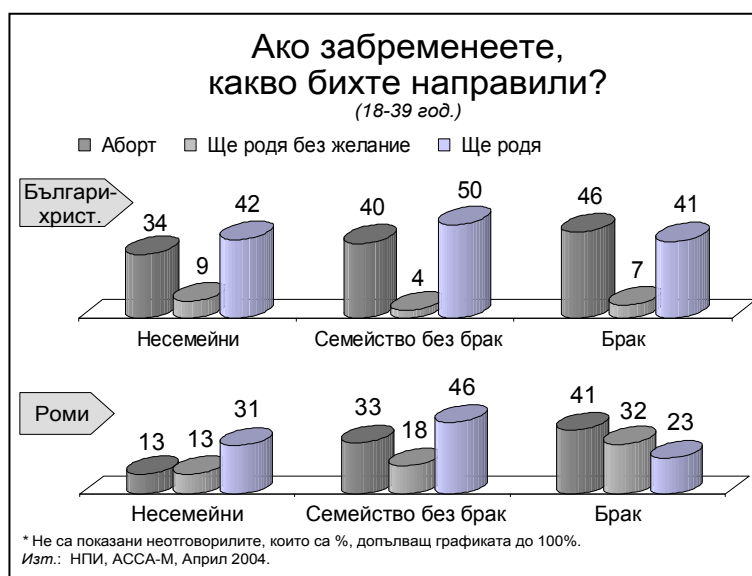
натива. В това отношение у нас либерализацията задмина разумните граници – както от гл.т. на намаляване на здравния риск за момичетата и младите жени, така и с оглед на макро-проблема за отрицателния прираст. При всички случаи масовите аборти са изключителен здравен риск и нанасят тежки поражения на фертилния контингент като цяло в България.

Следва да се подчертае, че здравните проблеми съвсем не са само едностранно физически. Те очевидно са и ценностни, и емоционално-психични. Още, са и интелектуално-рационални, и поведенческо-волеви. Накрая, те са и социално-интегративни. Всичко това са елементи на здравното благополучие на хората и нито един от тях не бива да бъде пренебрегван. Те са компоненти в така нар. „социално здраве“ (social health, public health).¹⁰

Натрупването на здравни проблеми сред съвременните девойки и младежи, млади жени и мъже, пряко произтича от модите за забавления и доминантата да се търсят силни усещания, от произтичащите от тях повишена травматичност, вкл. гинекологично увреждане на младите момичета и жени, както и увреждане на потентността на младите момчета и мъже. Пряко произтичат от модите за облекло, пиене, хранене. Пряко произтичат от рисковото сексуално поведение – ранно, промискуитетно, незащитено с контрацептиви, инцидентно, в състояния на нисък самоконтрол.

Налаганите съвременни модели за младежки стил на живот често и в значителна степен увреждат възпроизводствения потенциал на младите поколения. Това става чрез едновременно действие в три посоки: (1) *хедонистична и егоистично* индивидуалистична мотивация, която избутва ценността „свои деца“ надолу и встрани от ценностните доминанти сред модерните млади; (2) *понижена физическа* способност и сила, ранни сериозни и потискащи здравни проблеми, вкл. пряко върху потентността, сексуалните нагласи и активност, върху детеродната способност; (3) *рисково* поведение и начин на живот, които водят до *повишена травматичност*.

Както вече се каза, действа комплекс от здравни проблеми – *обективно* предизвикани от влошената екология на средата, както и от *субективни* промени (ценностни, психични и поведенчески) – сред младите поколения от последните 2-3 десетилетия. Увеличава се делът на населението, което има ниска и проблематична *жизнеспособност*, оттам ниска и проблематична *трудоспособност* и *неконкурентоспособност*, в края на краищата – *понижаваща се* способност за пълноценно *възпро-*

¹⁰ Тези термини все още се употребяват в литературата и в институционалната практика в твърде тесен смисъл, но се надявам, че това скоро ще се промени – за да се визираща пълната палитра от елементи на социалното и общественото здраве на хората, на отделните общности и прослойки, на населението и нацията като цяло.

изводство. През 2000 г. за България коефициентът за продължителност на живота в добро здраве (QALY) е бил 61 години при мъжете и близо 66 години при жените, докато в страните от ЕС-15 тогава е бил с 5-9 години по-дълъг.¹¹

Краен измерител за добро или лошо здраве на населението е динамиката в *смъртността*. Динамика, в която следва да се открият компонентите на: (1) висока детска смъртност – преди раждането, перинатална, през 1-та година, както и до 5-та година (16 промила в България през 2000 г., докато в ЕС е 6,4 промила); (2) висока преждевременна смъртност (преди 65 години), особено тревожно повишаваща се при мъжете след 40 години; (3) поляризацията на детската смъртност в трите основни общности – сред народностните българи близо до европейската норма от 4,7 промила (през 2002), сред българските турци – 18 промила, сред циганите/ромите – 25 промила. При детската смъртност разликите са с цивилизационни измерения. Новите данни по същество потвърждават горната картина.¹²

(6) масово се дестабилизируют семеино-брачните модели за интимно съжителство и за възпроизводство. Те активно и интензивно са подменяни от алтернативни модели.

Рязко намаля демографският показател *коефициент на брачност* – от 6,9 промила през 1990 на 3,6 промила от населението през 2008 (27 722 брака). Повишава се средната възраст при сключване на брак – през последното десетилетие с около 2 години (и при мъжете, и при жените).

В същото време се увеличават *разводите* – през 2007 е достигнат абсолютен максимум (16 300 развода). Огромно количество деца са принудени да преживеят емоционалните и моралните драми преди, по време и след развода на своите родители – само през 2006 г. над 10 хиляди деца са останали при разведени родители. Конфликтността между родителите няма как да не се стовари върху децата им, а доколкото в такава ситуация се оказва голям процент от младото поколение, то става дума за риск пред новите поколения като цяло. Предстои ни да усвояваме културата на развода – както родителите и възрастните, така и децата и младите. Разбира се, тук имам предвид култура *не на озлобеното примирение*, а култура на цивилизованата раздяла, която в *максимална степен щади децата*; култура на продължаващо добро общуване и съдействие, що се отнася до грижата за децата и пълноценния им контакт и с двамата родителя.

Средната продължителност на брака през 2008 г. е 14 години, които не стигат за раждане на 1-2 деца и за израстването им до пълнолетие, за спокойното им социализиране и интегриране в живота, за да поемат след това сами пътя си. Не стигат дори и за да се прескочи изключително деликатната възраст на пубертета (12-15 години). От психологическа и социална гл.т. това е една рисково скъсена средна продължителност на брака.

Семейството в България вече две десетилетия масово губи своята стабилност, устойчивостта си като интимна общност. Продължителността и кумулативността на съвместния живот спаднаха до един критичен минимум. Отношенията в него загурбяха. В тревожно голяма част от случаите то не изпълнява добре ролята си на защитена и обгрижваща среда, в която човек намира солидарност и близост, както и

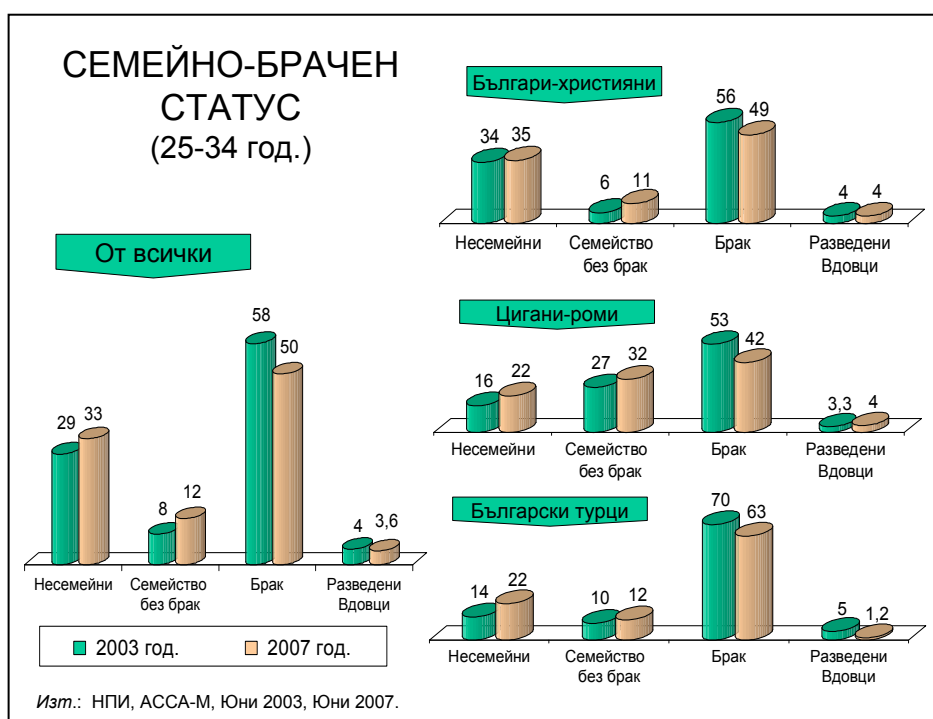
¹¹ *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 15.

¹² *Национална стратегия за демографско развитие '2006-2020... С.*, 2007, с. 14, 13-17.

морална алтернатива пред външния жесток свят на парите и собствеността, на личния успех и кариера, на обществената нестабилност и травмираща динамика.

Разбира се, тук става дума за семейно-брачните модели на досегашната *морализирана моногамност в двуполови семейства* – мъж и жена, които са в официален брак, с морална норма за навременно раждане на деца и внуци, със съвместно и отговорно отглеждане на децата от двамата родители, живеещи в едно домакинство. Дестабилизира се именно този модел. Тук показвам профила при 25-34-годишните, който демонстрира практическия резултат от промените през последните две десетилетия, както и типичните разлики между трите основни етно-народностни общности в страната.

Не може да се оспорва, че ерозията на традиционния брак и моногамно семейство е обективен и спонтанен западен цивилизационен процес – в общия процес на либерализация и мобилност, при съвременния манталитет на индивидуализъм, доминиране на потребителските нагласи и моделите на хедонизъм. Но в същото време ерозията им е изкуствено ускорявана и радикализирана от социалното инженерство. То се осъществява чрез масовата култура и глобалните медии, чрез манипулирането на ценностни нагласи, особено у днешните деца и младите хора.

Медиите и масовите филми, чалга-културата и провокираните фен-истерии, вулгарната женска образност, която пренасища днешното образно пространство, са мощен инструмент срещу традиционния брак, семейното здравомислие, родителската отговорност и чувство за дълг. Дори още по-дълбоко и субстанциално – те атакуват и ерозират същността на мъжката и женската идентичност, по-силно мъжката, но достатъчно силно и женската. Съвременните медии и масова култура систематично и целенасочено атакуват масовата психика и съзнание чрез морално и идеологическо подценяване на традиционните семейно-брачни модели. Пропагандират и налагат като модни техни алтернативи. „Невро-маркетингът” и манипулирането на масовата психика и съзнание тук действат с очевидна сила и последователност.

Широко и настойчиво се пропагандират анти-брачни, анти-семейни и индивидуалистично-безотговорни жизнени философии и модели. Настъпателно се рекламира безбрачното семейство (семейно съжителство), семейство с разделено домакинство и родителство, отказ от ангажиране с родителска функция, предпочитане на самотно родителство. Приспива се обществената осторожност относно допълнителните рис-

кове за децата, живеещи само с един родител, за деца в среда на краткотрайни партньорски събирания и раздели, както и при еднородни бракове и семейства. Пропагандира се дори отказ от раждане на свои деца.

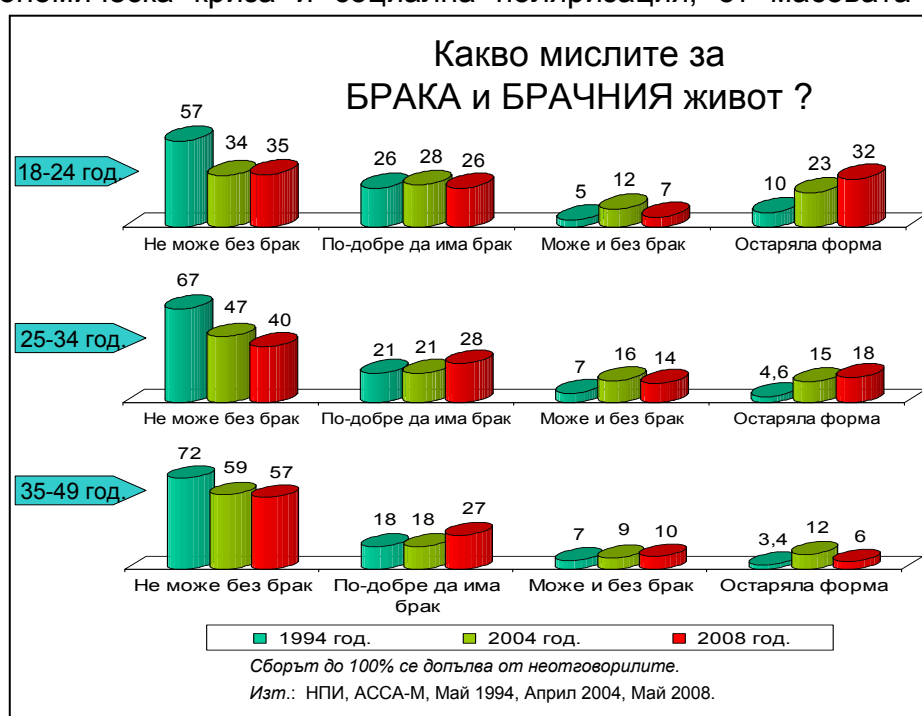
Практическите ефекти са ясно видими през последните две десетилетия в България. Осъществи се допълнителна еманципация и либерализация на семейните, родителските, семейно-брачните и сексуалните отношения – в много неща се мина границата на разумното и на социално здравословното, „освобождането от” минава границата в посока към десоциализация и атомизиране.

По същество хората и обществото бяха завъртени в един порочен кръг, който по инерция генерира все по-рискови и деформиращи явления. От една страна, стана фактическа дестабилизация на брака и голяма част от семействата – като обективно следствие от обществената трансформация и завихрилата се нестабилност, от продължителната икономическа криза и социална поляризация, от масовата емиграция и многото

принудително разделени семейства, от масовото обедняване и декласиране на не малко работнически професии и съсловия от средната класа, както и на интензивно лумпенизиране в някои общности. Второ, и с още по-поразяваща сила е, че набралата ускорение и мащаб практическа криза на семейството, брака, родителското партньорство и родово-семеината приемственост ежед-

невно провокира нихилизъм спрямо брака и страх от семейно обвързване; хората се объркаха какво да мислят за брака, не малка част от тях се подведоха да философстват против моногамния семейно-брачен модел – и като ценност, и като адекватност сред днешната цивилизация, и като вяра, че при съвременните условия той е възможен в хуманни и устойчиви форми.

Тук е мястото да изкажа увереността си, че бракът и устойчивото семейство и в днешното общество продължават да са фундаментална обществена институция, ядро в така нареченото гражданско общество, корен и ядро, които дават уникален ресурс и сила в личния живот и борба за просперитет. В този смисъл порочният кръг в кризата на брака и семейството отнема: (1) много от силата на съвременното общество и държава като цяло; (2) много от жизнеността на нацията и шанса ѝ за добро бъдеще; (3) доста от реалната способност на българите да имат екзистенциално нужната им доза лична сигурност и интимна идентичност. Последното е от особена важност в съвременната изключително динамична обществена среда, генерираща все повече несигурност и сблъсък на трудно съвместими модели за идентичност;

(6) възрастовата и териториалната поляризация се дублира с бързо разрастване на населението, което се обособява по етно-народностен и религиозен признак, като самò се отделя и разграничава от българската нация.

Става дума за така нар. „национални малцинства”, които се самоидентифицират с различна от българската принадлежност, различна до противопоставеност етно-народностна и цивилизационна принадлежност.

Става дума за значителна част (не всички) от българските турци и от циганите/ромите. Те се увеличават като брой население – минимално турците, но с много циганите. Ускорено стават по-голям процент сред населението като цяло. Освен това се концентрират на етно-народностен и религиозен принцип като изтласкват другото население от съответните квартали, селища, общини, градове.

Мащабът и скоростта на разрастване на малцинствата през последните две десетилетия могат да се илюстрират чрез един индиректен показател. Преброяването през 2001 г. регистрира младо население до 14 години: 14,5% сред народностната общност на българите (предимно градско и общо много по-образовано и квалифицирано население); 21,4% – сред турците (предимно селско и в малки градове, общо с много по-ниско образование и квалификация); 33,3% – сред циганите (предимно селско, в малки градове или в периферни бедни квартали в големи градове, общо с масова малограмотност и неграмотност).¹³ Вижда се с каква *различна скорост* се възпроизвеждат трите общности – в резултат от детеродната норма сред тях, която се различава в пъти. За това подробно ще стане дума в следващи глави.

Ако изчислим по официалните данни от преброяването делът на младите поколения от трите общности, през 2001 в населението до 14 години народностните българи се оказват 76% (965 хиляди), турците – 12% (160 хиляди), циганите – 10% (124 хиляди), като целите общности са съответно 84%, 9,4%, 4,7%. Ясно се вижда свиването при народностните българи, нарастването при турците, ускореното разрастване при циганите като дял от населението като цяло. Ако горните дялове се изчисляват не въз основа на индикатор за *самоопределяне* (използван при преброяванията от 1992 и 2001 г.), а според индикатор за родова принадлежност, горните дялове и динамиката на промяната им съществено биха се променили – още по-тежко свиване при народностните българи, с намаление при българските турци, с допълнително разрастване при циганите.

Независимо от варианта на изчисляване, горният профил на най-младото поколение (деца, 0-14 години) ясно показва утрояване на проблема: (1) не само *свиване* на населението като брой; (2) но и възрастовото му *дебалансиране*; (3) и още, бърз процес на *дебългаризиране* – при това концентрирано в не малко селища и общини, в не малко и не малки райони на страната.

Етно-народностен профил по брой на деца/раждания (жени на възраст 45-49 години)

принадлежност

Брой деца	българска	турска	циганска
4 и повече	1,7	8,1	34,4
3	7,1	27,4	31,2
2	64,6	50,6	21,9
1	21,4	8,7	8,8
Без деца	5,2	3,2	3,7

Изм.: Състояние, тенденции и проблеми на раждаемостта... НСИ. С., 2003. с. 37.

¹³ Виж Додунекова, Ваня. *Динамика на населението на страната...* С., 2006, стр. 187; Косев, Константин. *Има ли бъдеще нацията...* С., 1993, с. 7-8.

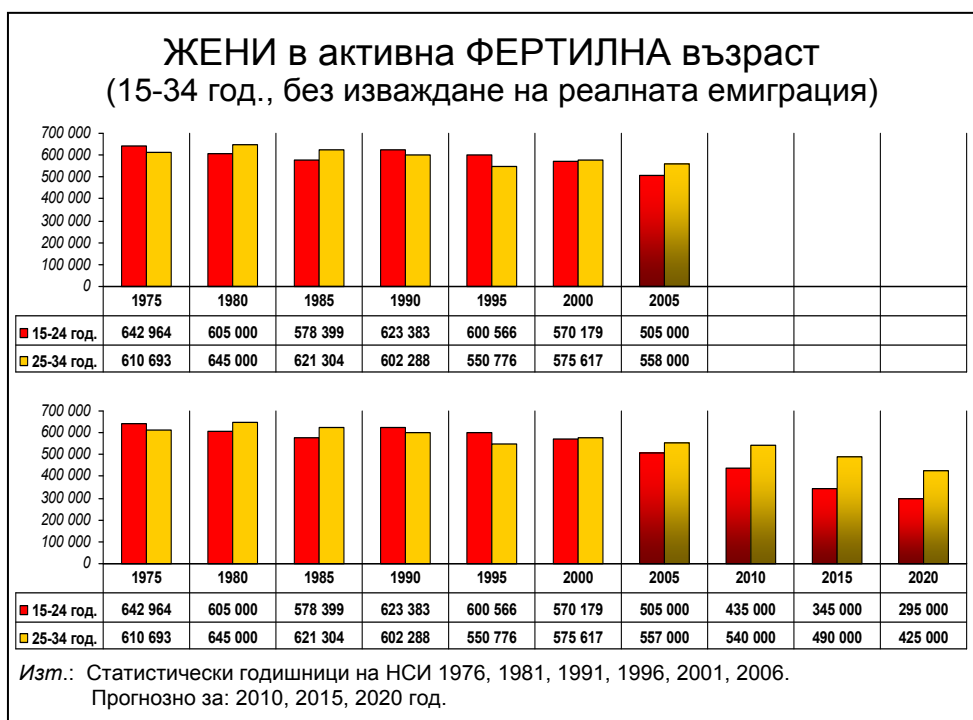
Дългите динамични статистически редове

Дългите *количествени* динамични редове от демографската статистика са красноречиви. Те категорично демонстрират демографската ситуация в България като остра криза. Ако бъдат продължени не само до 2020, но и в обозримата перспектива до 2060 г., те ясно открояват риска от катастрофа. Тук и в следващата глава ще се акцентира само на няколко от динамичните редове – онези, които демонстрират сърцевината на процеса, неговата инерция и посока.

Елементарен факт е, че за да се раждат деца, трябва да има кой да ги ражда. Става дума за така нар. „фертилен контингент” – жените, които са в активна детеродна възраст. Тя официално е от 15 до 49 години, но традиционната субективна и практическа норма у нас доскоро бе до около 35 години – на по-висока възраст имаше минимален брой раждания, вкл. сред циганките тези раждания не са голям брой и процент. Сега и субективната, и практическата норма за планирано и реализирано раждане се повишава в посока 40 години – особено сред добре образованите и деловите жени, уверени в себе си и ослянящи се на модерната медицина. В тези слоеве жените приемат раждането около 40-те вече като допустимо, а в някои среди – и като съвременна културна норма. И все пак ражданията през 2007 г. на 40+ години са едва 734 броя или 1%, а на 35-39 години са 4 977 броя или 6,5%. Може да се каже, че активният фертилен контингент у нас е от 15 до около 39 години на жените.

И така, има ли кой да ражда деца в България? Намаляването на раждаемостта означава раждане на все по-малко момичета. Така бързо се свива контингентът на бъдещите млади майки – онези, които предстои да раждат новите поколения на България. Така всъщност проблемът в бъдеще се мултиплицира и спиралата надолу се ускорява – днешната ниска раждаемост утре означава два пъти по-свита раждаемост, рязкото свиване на раждаемостта през 1995-2004 закономерно води до нов срив надолу след около 20 години.

Истината е, че фертилният контингент тук, в България, *критично се свива*. Това ясно се вижда от дългия динамичен ред, който показва графиката до 2020 г. След

2000 г. недостигът на по-младите става все по-отчетлив, дефицитът се увеличава. Динамичният ред може да бъде продължен с достатъчна точност поне до 2060 г. Тогава населението на България, както вече се показва, се очаква да намалее до около 5 млн. души, но вече рязко остаряло и с крайни диспропорции в социалната структура, вкл. с критичен недостиг и деформирана структура на фертилния контингент.

Изрично следва да се подчертае, че линията на намаляването на раждаемостта в предстоящите десетилетия *няма да става плавно надолу*. Илюзия за плавност на намаляването може да се създава, но само: (1) ако се показва и ако се гледа динамиката до преди няколко години; (2) ако увеличаването броя на ражданията от последните години се интерпретира като трайна тенденция; (3) и ако се скриват драматичните диспропорции, които ни очакват през следващите десетилетия.

При изкуствено скъсен и отрязан динамичен ред се създава илюзия за плавност, волно или неволно се внушава, че и занапред негативната тенденция ще продължава бавно и линейно. Но точно това не е вярно.

Доскоро картината все още се формираше от *демографската инерция* на раждаемостта и естествения прираст, който сме наследили от 70-те и 80-те години на ХХ век. Но през 90-те години и до 2003 г. раждаемостта рязко намалю – почти 2 пъти, а смъртността остана висока. Смъртността през следващите 10-20 години предстои да се увеличава (и абсолютно, и относително) поради остаряването на най-многолюдните възрастови кохорти от 50-те години. За две десетилетия естественият прираст не просто стана отрицателна величина, но и критично намалю до нива, които произведоха *спирала на пропадане*. Негативната тенденция в предстоящите десетилетия няма да бъде плавна и линейна надолу.

Веднъж вече стана експоненциално пропадане – в периода на минимална раждаемост 1996-2004 г., допълнена от втората и третата масирани и незатихващи вълни на емиграция навън от България. Нека повторим, че емиграцията е фактически износ, първо, на фертилен контингент и второ, закономерно на съответна раждаемост. Този период на рязко пропадане ще има своето *демографско ехо* – вероятно ще има още веднъж или два пъти експоненциални пропадания, *стъпаловидно рязко намаляване броя* на родените деца. Точно в това се състои рискът от катастрофа, надвесването на България над демографска катастрофа. Това специално се разглежда и показвам на специални графики в шеста глава.

Наличното количество на фертилния контингент тук, в България, не само критично се свива, но освен това той се *деформира* – структурно, мотивационно и поведенчески. Тази деформация всъщност е по-важната, тя е истински тревожната. От нея идва реалният риск българската народност и нация не просто критично да намаляят количествено, но и да се размият – да се разтворят в чужда близка или подалечна културна среда, да се обезличат и загубят своята морално-историческа и културна спойка, в голяма степен да се саморазпадат.

Именно в този смисъл демографската криза през последните две десетилетия не е само количествен демографско-статистически проблем. Тя е качествен системен проблем на обществото като цялостен организъм, на способността му да се възпроизвежда и да се самосъхранява в динамиката на днешното време и отворен свят. Поради това в следващи глави специално се отделя внимание на цивилизационното разслояване в българското общество, на връзката между възпроизводство и устойчивост на българската нация, както и на проблема за човешкия капитал за модернизирани на икономиката и на обществения живот като цяло.

Намаляване на детеродната норма. Видимост и реалност

Тоталният коефициент за плодовитост (ТКП)¹⁴ е категоричен. За просто възпроизводство на населението е нужна стойност на коефициента около 1,8 (приемам, че това е по-точно спрямо утвърденото становище у нас, че е нужен коефициент 2,1). Пропадането става през 1995 – 1,23 (вероятно поради натрупването на ефекти от шоките реформи в икономиката, скоковете във валутния курс, огромната безработица и несигурност, първата масова вълна на икономическа емиграция). Стойност около 1,23 се задържа до 2003 – общо период на икономически и политически катаклизъм, бавно стабилизиране, отпушена втора масова вълна на икономическа емиграция). Екстремалното дъно от 1,10 е през стресовите 1997-1998 г. Бавното, но видимо увеличаване на раждаемостта започва от 2004 – 1,29, за да стигне през 2006 – 1,38, което е равнището от 1994 г., а през 2008 – още нагоре, до 1,48.

През 1990 г. сме имали коефициент 1,81 – ниво на просто възпроизводство, по-назад, през 1980 – 2,05, още по-назад, през 1970 – 2,18. Вижда се плавният процес на *Втори демографски* преход и достигане в края на 80-те години на средно-европейски стандарт на просто възпроизводство. Дотук тенденцията е естествена и закономерна за едно типично градско-индустриално общество, каквото е българското в периода от 60-те до 80-те години на ХХ век.

Как да оценим рязкото пропадане през 90-те години? Очевидно сригват в общото ниво на плодовитост през това шоково десетилетие на Преход *не е естествен* демографски процес. Той е *изкуствено предизвикан* от икономическите реформи и деиндустриализацията, от масовата безработица и поредицата от шокове на обедняването (през около 3 години през 90-те), от съответното принудено социално прегрупироване, от изведнъж стоварената върху масовата психика несигурност, както и от принудата към масова миграция към по-големи селища и към емиграция в чужбина.

За да се ражда навреме и достатъчно, е нужно преди всичко *спокойствие* и усещане за *защитеност* – на жената-майка, на родителската двойка и младото семейство, на подкрепящата рода. Точно това е и най-фаталният дефицит през 90-те години в България. Демографското ехо е закономерно. Обобщаващият коефициент ТКП го демонстрира категорично.

Още по-стресиращи са стойностите на ТКП, ако го *диференцираме*: (1) в трите основни етно-народностни общности те се оказват полярно различни; (2) както и вертикално в стратификационните слоеве, в слоевете по образователно и културно равнище. Всъщност става дума за *поляризация в детеродната норма* между различните слоеве и общности сред населението.

В периода на минимален ТКП, 1995-2003, сред народностно българската част от населението, особено сред образованото и социализирано, икономически и поли-

---

¹⁴ *Тотален коефициент на плодовитост* (ТКП; Total Fertility Rate): показва средният брой деца, които би родила една жена през целия си фертилен период, изчислено на база по-възрастова плодовитост през отчетната година. Изт.: *Статистически годишник*, НСИ, 1996, 2001, 2007; *Статистически справочник*, НСИ, 2008; *България. Статистическа панорама*. 2007 и 2009.

тически интегрирано мнозинство, този коефициент вероятно е спаднал до критичните 0,8-1,0. Тогава това е бил коефициент около два пъти по-нисък от нужното за просто възпроизводство. Тогава българската народност просто се е стопявала.

Към 2007 г. броят на родените в общността на народностните българи е около два пъти по-малък в сравнение с броя на умрелите, при тях ТКП вероятно е от порядъка на минус 8 промила. Наистина, в последните години има оживление, нараства броят на живородените деца, но това нарастване е минимално и не променя общата пропорция, на практика съществено не се „забавят темповете на намаляване“¹⁵ – нито като абсолютен брой, нито като относителен дял сред населението като цяло.

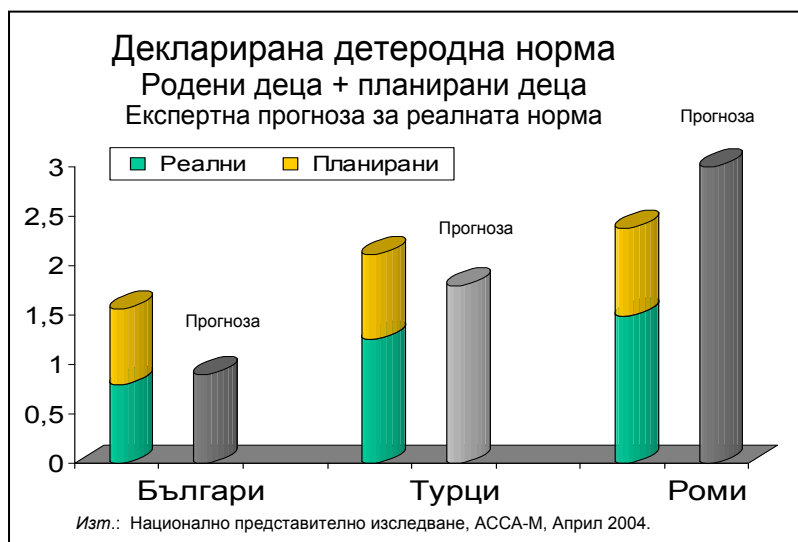
Ако такова крайно недостатъчно възпроизводство се съхрани при следващите 2-3 български поколения, това фактически би означавало: (1) рязка възрастова диспропорция – критичен количествен недостиг при поколенческото заместване, бърз темп на застаряване и остаряване, увеличаване на прекъснатата родова и семейна приемственост; (2) бързо стопяване на народностното мнозинство в българската нация – от около 90% през 1986, през 80% през 2008, до 50% през 2050 г.; (3) изтласкване в пасивна и маргинална позиция на традиционното мнозинство – поради количественото набъбване, но още повече заради младежката активност на сегашните вътрешни и на нови, идващи отвън малцинства – не само циганско и турско, но вероятно и арабско, китайско, и др.

При българските турци детеродната норма се удържа около нормата за просто възпроизводство – към 2007 г. броят на родените е малко по-малък от броя на умрелите, като абсолютният брой на родените е

в тенденция да се увеличава, естественят прираст е вероятно от порядъка на минус 1 промила. Така тази общност се съхранява като абсолютен брой – съхранила се е през предишните две десетилетия, въпреки голямата маса емигрирали от тях. Българските турци като общност се възпроизвеждат балансирано и устойчиво.

При условие че общото население бързо намалява, тази общност става по-голям процент, увеличава своя относителен дял сред населението и нацията. Допълнително е възможно и връщане на част от българските турци, които са се изселили през 1989-1992 г. и след това, както и на други турци, които биха били заинтересовани да дойдат тук, в България, при по-добри климатични, природни и инфраструктурни условия, в ЕС и по-близо до Западна Европа.

При всички случаи става дума за консолидирана общност, която е млада по възраст и амбициозна по дух. Граждански е готова да бъде политически мобилизирана и да действа дисциплинирано, да се подчинява на съответната икономическа и социална организираност. Между другото, простото възпроизводство в общността на

¹⁵ Това е формулираната основна *стратегическа* цел на *Националната стратегия за демографско развитие* '2006-2020... С., 2007, с. 44.

българските турци е благоприятна демографска основа за бързо повишаване на образователното и културното им равнище, за професионално модернизиране, вкл. за формиране на своя мощна интелигенция и обществена номенклатура.

От хуманна гл.т. всичко това следва да бъде поощрявано и демократично да му се дава път. Но не бива да бъде подценяван и потенциалният риск за България, за който ще стане дума в следващи глави. Преди всичко, когато говорим за осъществяване на политическа и икономическа инвазия с цел завземане на пропорционално много по-големи и по-обхватни икономически и административни, политически и граждански зони в българското общество.

Сред циганите/ромите детеродната норма е близо два пъти по-висока от простото възпроизводство – към 2007 г. броят на родените е много по-голям от броя на умрелите, като абсолютният брой на родените е в тенденция да се увеличава, естественият прираст е вероятно от порядъка на плюс 17 промила. Тяхната общност бързо се разраства – както като брой, така и като процент сред населението на страната, така и като концентриране в не малко квартали в големи градове, в общини и малки селища. По същество циганите в България осъществяват етно-инвазия чрез свръх-висока раждаемост. Обективно е така, числата ясно го показват – вероятно през последните години ТКП при тях е от порядъка на 3,2-3,5.

В последните години има симптоми за леко относително свиване на тяхната раждаемост – брой деца на една майка, но масата на родените нови поколения нараства, поради разрастване на общата им съвкупност.

Такова демографско разрастване е проблем за самите цигански общности – особено когато става дума за общности, които в мнозинството си стоят извън пазара на труда и не желаят да се включват, с господстваща сред тях неграмотност и малограмотност, с аутсайдерска изолираност. Проблем е доколкото чрез такава раждаемост такива общности *сами себе си задушават* и маргинализират.

Такова демографско разрастване е проблем и за обществото и държавата като цяло – доколкото значителна част от тях, по-специално обособените в гето-общности, са естествена криминогенна среда, претоварват социалните фондове, задръстват училището с неподготвени за 1-ви клас деца, създават етническо напрежение в големи и по-малки градове, в много общини и села.

В ракурса на разглежданата тук проблематика е очевидно, че демографският профил при трите основни етно-народностни общности в България е, става и ще става все по-остър икономически, граждански и политически проблем. Що се отнася до политическото измерение, отношението към него е ясна разделителна линия между политическите партии и лидерите им – кои от тях са националноотговорни, когато се самоафишират като такива, кои от тях са искрени и кои са цинични демагози. А това разграничение е изключително важно при практическата оценка дали и доколко те съдействат за развързване на този рисков обществен възел или за неговото фатално затягане.

Демографско заместване – краен недостиг на млади хора

В резултат от рязкото стъпаловидно свиване на активния детероден контингент в страната, заедно със снижаване на детеродната норма от две към едно дете, *стъ-*

паловидно намалява броят на живородените деца.

Има прогноза, че ражданията до 2015 г. като брой ще се съхранят от порядъка на 74 000 деца годишно, след това ще започнат да намаляват бързо, но все пак до 2025 г. ще се свият до критично малкото 57 000 живородени деца.¹⁶ Можем да се опасяваме, че това е една оптимистична и успокояваща прогноза, която не отчита в нужната степен, че детеродният контингент тук, в България, бързо се свива като общ брой. При това не за сметка на ромския и турския компонент на населението. А единствено за сметка на българския компонент, който е критично демотивиран да ражда повече от едно дете и да го прави навреме.

Нека отново да повторим, че тенденцията към увеличаване на българската раждаемост през последните 3-4 години е нещо прекрасно (през 2009 г. достигна близо 80 000 деца). Но да не забравяме, че тя тръгна да се увеличава след като бе катастрофално паднала. Така че, може само да омекоти общия демографски спад, а не да го спре радикално, нито изведнъж да го промени като тенденция.

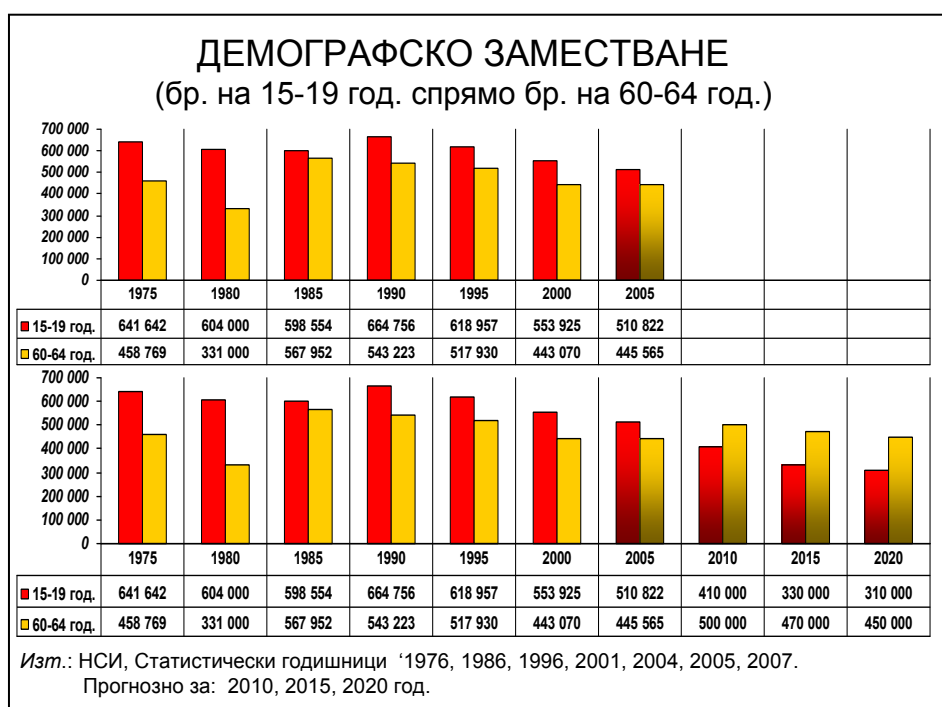
Такава радикална промяна е възможна. Но само ако се намесят държавата и обществените лидери, и ако в резултат бъде изградена мощна система за противодействие на негативните демографски тенденции.

Ако нещата бъдат оставени на хаоса и инерцията в сегаш-

ното гражданско общество, по-вероятно е да се реализира песимистична демографска тенденция. Това следва ясно да се констатира именно като *гражданска тенденция* с вече устойчива инерция. Тя вече две десетилетия на практика се подкрепя от държавата, стимулира се от медийната среда, както и от идейно-ценностната преориентация, особено на младите поколения.

Стъпаловидното свиване на годишните раждания води до следващия очевиден факт, че младите кохорти *бедствено намаляват* като количество. По-нататък ще покаже, че се влошават и като качество на човешкия капитал. Става дума за младите кохорти, които трябва да заместват възрастните в обществото като цяло, при възпроизводството на населението на страната.

Младите кохорти намаляват, но не с поносим процент. Намаляват в пъти спрямо нужното за едно нормално възпроизводство – просто или близо до него. Намаляват в отлива на поне 2-3 експоненциални вълни. Това е ясно видимо от съпоставя-

¹⁶ Виж Табл. 1.4. в *Демографско развитие на Република България, С., 2005, стр. 23.*

нето на кохортата на заместващите млади (15-19 годишните) спрямо заместващите възрастни хора 60-64 годишните).

За последните 15 години този коефициент е *намалял 2 пъти*. За следващите 15-20 години има риск той да намалее *още 2 пъти*. Ето така българската нация само за две десетилетия намаля реално с около два милиона и има опасност това да се повтори, ако инерцията не бъде възпряна от ефективна демографска политика.

Коментарът пред динамични редове като горния е излишен. Само ми се иска още една дума относно причините. Можем много да се оправдаваме с външни обстоятелства, със световния капитализъм или лошите комунисти, с икономическата криза или обедняването. Но вероятно истинската причина е вътре в българите, в разколебания им дух и изгубените ценности. Ако не беше така, именно поради външните трудности и рискове щяхме да раждаме повече деца, щяхме да си пазим родените деца, щяхме още повече да се грижим за доброто бъдеще на всяко дете.

Само една разходка по улиците, но с отворени очи, и ще видим колко деца се похабяват пред очите ни – като невръстни просяци, като млади проститутки, като всякакви наркомани, като лентяи по кафенета и заведения. Статистиката за детската девиация и престъпност е просто ужасяваща, а ние отминаваме това. Повечето родители имат рефлекс да бягат от тези теми – с дребнавата надежда да не се случи точно на техните син или дъщеря. Така не се стига далеч – нито като нация, нито като държава.